

A nyelv szerepe az emberi valóság megalkotásában

A címben megjelölt témakör nem új keletű. A humán tudományok már régóta foglalkoznak azzal, hogyan lehet kutatni az emberi viselkedés mentális szféráját, és biztosítani az olyan jelenségeknek empirikus megalapozottságát, amelyek a közvetlen megfigyelés számára hozzáférhetetlenek. Előfordult korábban az is, hogy ezt a kérdést már elvetették, értelmetlennek tartották (pl. behaviorizmus), de korunk nyelvtudományában újra központi helyet foglal el. Itt arról van szó, hogyan lehet összeegyeztetni azokat a kutatásokat, amelyek a nyelv belső, mentális, azaz „láthatatlan” oldalára vonatkoznak a tudományos bizonyítás követelményeivel? Még válaszra várnak olyan kérdések, mint például: hogyan lehet bizonyítani a nyelvnek az emberi valóság megalkotásában betöltő szerepét? Mit kell figyelembe venni ahhoz, hogy leírjuk és bizonyítsuk a nyelvnek az emberi gondolkodásra kifejtett hatását? Sokszor azt tapasztaljuk, hogy ebben a vonatkozásban tudásunk a nyelvről nagyon szerény, leegyszerűsített, de mindenekelőtt egyoldalú. A kutatásokban általában csak a kommunikációs funkciót veszik figyelembe, és ennek tükrében a nyelvet a kölcsönös információátadás eszközeként értelmezik, figyelmen kívül hagyva a megismerési-szimbolikus, azaz az értelemalkotó funkciót, amely meghatározza azt a módot, ahogyan a világot tapasztaljuk, és így életre hívjuk (megalkotjuk) a mi (emberi) valóságunkat.

A nyelv az emberi létezés egyik legnyilvánvalóbb összetevője. Olyan természetesnek, mindennapinak és szükségesnek tartjuk, mint a levegőt. Annak ellenére, hogy a nyelv életünk állandó kísérője, jelenlétét valójában csak akkor érezzük, ha valamilyen nyelvi zavar jelenik meg, például egy gondolat megfogalmazásával vagy beszédpartnerünk megértésével összefüggésben. A nyelv jelenléte leggyakrabban csak akkor tudatosul bennünk, ha valamilyen eltérést tapasztalunk a normától. A nyelvi hiba természetes reagálást vált ki bennünk, és a hibát automatikusan kijavítjuk. Az említett nehézségek által kiváltott pillanatnyi érdeklődésünk a nyelv iránt lehetővé teszi, hogy észrevegyük a nyelvet, de ez nem jelenti azt, hogy meg is értjük. Ez a pillanatnyi, tiszta pragmatikai és gyorsan elmúló reflexió nagyon hasonlít arra a helyzetre, amikor egy füsttel teli helyiségben találjuk magunkat. Ebben az esetben elég megszüntetni a füstöt, azaz kinyitni az ablakot vagy az ajtót, és a levegő újból természetessé, megszokottá válik, és nem kíván tőlünk semmilyen reagálást. Normális körülmények között ahhoz, hogy lélegezni tudjunk, nem kell tudni azt, hogy létezik a levegő, miből áll és miért kell az embernek. Hasonló a hely-

zet a nyelvvel is. Ahhoz, hogy használni tudjuk, egyáltalán nem kell elgondolkodnunk a nyelv lényegéről.

Ez a nyelvi tudásunkkal kapcsolatos mindennapi, természetes, megszokott érzés akadálya annak, hogy megértsük azt az állítást, hogy a világ, amelyben élünk, valójában a nyelvi valóság. Mindennapi értelemben a valóság az, ami körülvesz bennünket: a természetes és az ember által megalkotott tárgyak, más emberek, az intézmények, amelyekkel kapcsolatban állunk, tevékenységünk normái, emberi szokások, értékrend, jogi rendszer, a tudás, amellyel az egyének külön-külön és a társadalom együttvéve is rendelkezik. Ez meghatározza a társadalmi élet rendjét. A mindennapi gondolkodásban az emberi valóság azonos a tárgyi realitással. Ez a tárgyak világa, amelyek valójában hozzáférhetők a megfigyelésünk számára, de a saját „kinézetük” nem a mi észlelésünknek, tapasztalatunknak a függvénye, hanem tőlünk független lét. Több bizonyíték is van arra vonatkozóan, hogy a közgondolkodás nem lépi túl ezt a határt. Ezért határozottan ellenezni fogja azt a tézist, hogy a valóság megismerhető fragmentumai a saját létüket a nyelvnek köszönhetik, és úgy vélem, többé-kevésbé a következő módon fog érvelni. „Természetesen igaz az, hogy a nyelv nagyon fontos szerepet játszik az ember életében, közvetíti az információt az emberek között, mindennapi tevékenységünknek nélkülözhetetlen eszköze, de ebből nem következik az, hogy a nyelv szerepet játszik a valóságunk megalkotásában. Nem kell rendelkezni semmilyen nyelvi kompetenciával, nem kell használni a nyelvet ahhoz, hogy megállapíthassuk, észrevehessük azt, ami a környezetünkben jelen van, illetve azt, ami nincsen benne. Tehát, nem mondhatjuk, hogy a tárgyak a nyelvnek köszönhetően léteznek, illetve azt, hogy más emberek, intézmények, tudás, szokások stb. nem létezhetnek a nyelv nélkül. A nyelv segítségével csak leírhatjuk azt, ami objektív módon, a nyelvtől és az embertől függetlenül létezik.” Nem vagyunk teljesen biztosak abban, hogy a mindennapi gondolkodás pontosan így érvelne, de itt nem a részletekről, hanem arról az általánosabb jellegű argumentációról van szó, amely e gondolkodás mögött rejlik. E szerint a környezetünkben található objektumok közvetlen hatást fejtenek ki az emberre, és ebben a folyamatban megnyilvánulnak az objektumok tárgyi, objektív tulajdonságai. Tehát a világ, amelyben élünk olyan, amilyennek látjuk, és ezt a világot észleljük, úgy és nem másképpen, mivel ilyenek a megismerés számára hozzáférhető tulajdonságaik.

Most tegyük zárójelbe a fenti fejtegetést, és tegyük fel azt a – lehet, hogy naivnak tűnő, de egyáltalán nem értelmetlen – kérdést: vajon az ókorban léteztek-e baktériumok, gének, naprendszer, tömegvonzás, a föld mágnesessége, oxigén? A válaszadás erre a kérdésre nem okoz semmilyen gondot, mivel köztudott, hogy csak igen lehet, de a mi tudásunkból, hogy ez mind létezett az ókorban is, egyáltalán nem következik az, hogy mindez létezett az ókori ember világképében is. Tehát azt mondhatjuk, hogy az embertől függetlenül létező objektív jelenségek nem úgy tartoztak az ókori ember világképéhez, ahogyan a mai emberéhez. Természetesen, egyes jelenségeket észleltek akkor is, de másképpen értelmezték, azaz azok másképpen léteztek a számukra, például, másképpen látták a Napot, a Földet stb. A világképükben nem szerepeltek a baktériumok, a vírusok, az oxigén, a gének stb., annak ellenére, hogy ezek jelen voltak a környezetükben. Ezzel kapcsolatosan feltehetjük a kérdést, hogy vajon a mi világunkban nem létezhetnek-e olyan jelensé-

gek, amelyek tárgyilag jelen vannak ugyan környezetünkben, de nincsenek megjelenítve a tapasztalatunkban? Milyen alapon tagadhatjuk meg valaminek a jelenlétét, amiről nem is tudjuk, hogy mi is lehet? Más oldalról nézve, milyen alapon ismerhetjük el olyan valaminek a létezését, amit képtelenek vagyunk megtapasztalni, és a létezését megindokolni? Hozzátehetjük azt is, hogy abban, ami körülvesz bennünket, és amit objektív valóságnak tekintünk, nincsen semmi olyan, ami változatlan formában létezne. Sok olyan jelenség, amelyről azt mondhatnánk, hogy a világ kezdete óta létezett, nem létezett az ókorban, azaz nem létezett társadalmi értelemben, noha fizikai értelemben létezett. Más jelenségek viszont, bár léteztek társadalmi értelemben, de másképpen léteztek, mint ma. Tehát világosan el kell különíteni egymástól két különböző kategóriát: „az objektív valóság általában” és „az emberi valóság”. „Az objektív valóság általában” tulajdonképpen fikció, ha elfogadjuk azt, hogy csak az létezik, létezhet, aminek a létezését a megismerő alany objektívizálja, azaz a nyelvben rögzíti. Ha például szeretnénk felvázolni az „általában objektív” képét az olyan jelenségeknek, mint az anyag felépítése, a tömegvonzás, az elektromosság vagy az erkölcs stb., figyelembe kell vennünk mindazt, amit az emberek ezekről a jelenségekről a különböző történelmi korszakokban tudtak, illetve azt, amit jelenleg tudnak róluk, és amit tudni fognak azok, akik utánunk jönnek. Ezt nemcsak azért tartjuk fikciónak, mert az ember az „ugyanazt” minden alkalommal másképpen látja, hanem azért is, mert a történelmi dimenzióban az „ugyanaz” soha nem lehet „ugyanaz”. Például az ókori görögök számára a Nap olyan objektumot jelentett, amely az istenek világából való (vö.: Apolló a Nap istene), számunkra viszont egészen mást jelent, de azt, hogy mit fog jelenteni a jövő nemzedékek számára, soha nem fogjuk megtudni. A magyar néphit szerint a föld mozdulatlan, kerek és lapos alakú. Néhol viszont úgy tudták, hogy négy sarka is van, és állatok tartják (cethal, bivaly, ökör, medve stb.). Egyébként a Biblia is a földet tartó két állatot említi: Behemótot és Leviathánt (NéprLex.). A régi indusok például azt gondolták, hogy a Földet négy elefánt tartja, egy még régebbi nép, a babilóniaiak pedig azt hitték, hogy a Föld maga úszik az óceán tetején. Majdnem 500 évvel ezelőtt, amikor nem volt közismert, hogy a Föld gömbölyű, akkor sokán úgy gondolták, hogy a Föld ellentétes oldalán nem élhetnek emberek, hiszen le kellene esniük a Földről. Ma már senki sem kételkedik abban, hogy a Föld gömbölyű. Hogy a Földnek gömb alakja van, az abból is következik, hogy világ körüli utazásokat teszünk (OGORODNYIKOV 1950: 4–10). A világ objektivitása számunkra nem adott. Ezt az objektivitást mi saját magunk „fedezzük fel”, és saját magunk alkotjuk. Így, a világunkat alkotó tárgyak, amikor fogalmilag elkülönítjük őket más tárgyaktól, amikor megnevezzük őket, azaz rögzítjük a nyelvben, attól a pillanattól kezdve objektívizálódnak, és úgy léteznek számunkra, mint olyan valami, amit értünk, és amivel számolunk a cselekvéseinkben. Így, a nyelvi megnevezés, azaz a szó tárgyat képez, amely a valódi (fizikális) tárgynak bizonyos metaképe. Másképpen fogalmazva, a nyelv segítségével újabb és újabb objektumokat hozunk létre, amelyek az emberi (mentális) valóság komponenseivé válnak. A mentális valóság a nyelven kívüli fizikális valóságnak a metaképe (BAŃCZEROWSKI 2008).

Valójában olyan világban élünk, amelyet észlelünk, azaz csak azokat az objektumokat észleljük, amelyek valamilyen hatást gyakorolnak ránk, de ez nem jelenti

azt, hogy a világlátásunk a megtapasztalt tárgyak objektív tulajdonságaitól függ. Ezt a világot mi értelmezzük, a saját nyelvi és kultúrszűrőnkön keresztül látjuk, tapasztaljuk, és a róla megalkotott mentális képünk mindig szubjektív lesz.

Mint ismeretes, a Kopernikusz, Newton, Darwin és más nagy tudósok által létrehozott elméletek, felfedezések a valóságról megalkotott képünket újabb és bizonyított információkkal gazdagították. De itt nem arról van szó, hogy minden felfedezés valamit hozzáadott az addig létező világgéphez, hanem arról, hogy ezek a felfedezések valamit érvénytelenítettek, valamit nem létezőnek nyilvánítottak, nevezetesen azt, amit az emberek megszoktak, amiről addig meg voltak győződve, hogy valóban létezik, és aminek a valódiságát soha sem kérdőjelezték meg. Ezek a felfedezések azonban a régi objektumok helyett újakat, új valóságot hoztak létre, amiről az emberek soha nem is gondolták, hogy valóban létezik. Ezek az új tények nem is léteztek korábban, mert nem lehetett őket észlelni, megtapasztalni és az emberi nyelvben objektívizálni. Amikor a nyelvnek köszönhetően az egyes tények újszerűen kezdenek élni, másképpen látjuk azokat, mint eddig, mások viszont véglegesen megszűnnek létezni, és helyükre új tények jönnek létre, akkor ösztönösen hajlandók vagyunk gyanakodni, hogy itt valami a tényekkel nincs rendben, nem pedig a gondolkodásunkkal, pedig a gondolkodásunknak is változnia kell ahhoz, hogy a valóságot megváltozott nyelvi képének megfelelően lássuk. Például, meg kellett változnia a gondolkodásnak ahhoz, hogy az eddig megszokott világvízió a kopernikuszi, newtoni vagy a darwini felfedezések hatására megváltozzék.

Mint ismeretes, a tudományban vita folyik arról, hogy a nyelvek közötti különbségek milyen mértékben változtatják meg a világ vízióját, illetve arról is, hogy a különböző világvíziók hogyan befolyásolják a nyelvi különbségeket (ŻYCIŃSKI 1983: 60). Ezzel kapcsolatban több kérdés is felmerül, például: milyen módszerek segítségével lehet bizonyítani az emberi valóság nyelvi jellegéről szóló tézis empirikus realitását? Melyek azok a tényezők, amelyek a nyelv természetét meghatározzák? Az így feltett kérdésekkel kapcsolatosan két fő álláspontonról beszélhetünk. Az egyik nézet szerint a nyelv olyan lét, amely biológiailag determinált, tehát velünk született, a másik viszont előtérbe helyezi a társadalmi tényezők szerepét a nyelv létrejöttében. Az első nézőpont fő képviselőjének NOAM CHOMSKY-t tartják, aki szerint a nyelv „mély struktúráját” alkotó grammatikai kategóriák, amelyek a nyelvi kompetenciát képezik, univerzális jellegűek (minden nyelv számára közősek, azaz eleve adottak) és velünk születtek (azaz minden ember számára közősek). Ezek a kategóriák konkrét nyelvi végrehajtást (performance), azaz konkrét megnyilatkozásokat generálnak. Ezek a közvetlen megfigyelés számára hozzáférhető megnyilatkozások a nyelv „felszíni struktúráját” alkotják, amely a mély struktúrának a transzformációja. (Innen ered egyébként a generatív–transzformációs grammatika megnevezése.) A CHOMSKY által megfogalmazott innátaelmélet a nyelv elsajátítási mechanizmusában rejlik, amelynek a bemenetén konkrét nyelvi megnyilatkozások vannak, a kimenetén pedig, az adott nyelv generatív grammatikája. E nélkül lehetetlen megindokolni a grammatika univerzalitását. CHOMSKY azt állítja, hogy minden emberi lény rendelkezik bizonyos nyelvtanulási képességgel. Hivatkozik egyébként HUMBOLDT nyelvfilozófiájára, amely szerint a nyelvet nem lehet tanítani, csak ösztönözni lehet az értelmet arra, hogy kifejlessze önmagában, hiszen az emberiségnek

amúgy is csak egy nyelve van. Ily módon létrejött a CHOMSKY-féle nyelv-elsajátítási modell (CHOMSKY 1967: 2–11; PUTNAM 167: 12–22; MONOD 1970: 144–8).

Mint ismeretes, az innátakonceptió körül, amely a generatív grammatikának egyik fontos pillére, sok vita zajlott le, amelyben több tudományág számos képviselője vett és vesz részt ma is (SCHAFF 1972; CHOMSKY 2004; ZABROCKI 1990). Kiderült, hogy a tudomány ma még nem tud e témával kapcsolatban minden kérdésre választ adni. Érdeemes felidézni ADAM SCHAFF kifogásait a nyelvi innátakonceptióval szemben, amelyek napjainkban sem veszítettek az aktualitásukból. A következőkről van szó:

1. Az adott hipotézis nem teljesít minden igényt, amelyet el kell várnunk minden tudományos elmélettől.

2. CHOMSKY gondolatmenetét követve, a gyerek rendelkezik bizonyos „elsajátítási mechanizmussal”, amely ismeretet ad neki a nyelvről, tehát rendelkezik bizonyos „fekete dobozzal”, amelynek működése ismeretlen. Ezt kétféle módon lehet interpretálni: a) az „elsajátítási mechanizmus” azonos a saussure-i *faculté du langage*-zal, tehát a gyermek csak bizonyos nyelvtanulási, nyelvsajátítási képességgel rendelkezik; b) az *acquisition device* azonos azzal, hogy a gyermekkel vele született az a nyelvi szabályokra vonatkozó ismeret, amelyből a generatív grammatika áll. E szerint nem képességről, hanem kész nyelvi ismeretről van szó. CHOMSKY nem konkretizálja, hogy a kettő közül melyik érvényesül.

3. Az univerzális grammatika fogalma legalábbis egyelőre nem más, mint fikció. Ha sikerülne is megindokolni az univerzális grammatikát, az akkor sem a velünk született nyelvi struktúráknak az alapján történne.

4. Az innáta-konceptió és ennek következtében az egész generatív grammatika a nyelv – gondolkodás viszony tekintetében nem világos. SCHAFF felteszi azt a kérdést is, hogy tulajdonképpen mit jelent az, hogy a mély struktúrák velünk születtek, vagy pedig pusztán a nyelvész konstruktumai-e?

5. A generatív grammatika nagyon leszűkíti a társadalmi tényezőt, amely benemerként, impulzusként működésbe hozza a nyelvi *acquisition device*-t.

Hozzátehetjük azt is, hogy SCHAFF szerint a generatív grammatikusok által felhozott érvek a nyelvi struktúrák velünk született hipotézisének támogatására egyáltalán nem meggyőzőek. Szerinte a generatív grammatika esetében nem arról van szó, hogy megmagyarázzák az innáták geneziséét (account of the origin), hanem arról, hogy bebizonyítsák létezésüket. Ezt azonban csak a természettudományok tehetik meg. Az emberiség univerzális genetikai öröklődésében nemcsak arról van szó, ami egyesíti az embereket a homo sapiens biológiai fájára nézve, hanem a genetikai kódban egyes specifikus tulajdonságok is rögzítve lehetnek.

A korábban feltett kérdésekkel kapcsolatban, amelyek az emberi valóság nyelvi jellegéről szóló tézis empirikus realitásának bizonyítására, valamint azokra a tényezőkre vonatkoztak, amelyek meghatározzák a nyelv természetét, a második, szociokulturális álláspont, CHOMSKY koncepciójával ellentétben, a nyelv létrejöttében az ember társadalmi és kultúrkörnyezetének szerepét hangsúlyozza. Itt sincs azonban egységes álláspont, amely elsősorban a társadalmilag megalkotott nyelvnek az egyénre kifejtett hatása különböző értelmezésében nyilvánul meg (BOBRYK 1983: 10).

Nagyon gyakran találkozunk olyan fajta kifejezésekkel, mint például: „a nyelv befolyásolja az emberi gondolkodást”, „világképünk a nyelvünktől függ”, „a nyelv rendezi az emberi valóságot” stb. E kifejezések tükrében fel lehet tenni a kérdést, hogy tulajdonképpen mit is jelent az, hogy a nyelv alkotja az emberi valóságot, milyen módon befolyásolja a világ ember általi észlelését, milyen hatást gyakorol az emberre, és hogyan rendezi a gondolkodásunkat? Mint ismeretes, a világ nyelvi képeinek problematikájával foglalkozó tudósok (HUMBOLDTtól kezdve a mai kognitivistákig) azt a nézetet vallják, hogy a nyelv ráerőlteti használóira saját kategóriáit, struktúráit, és ily módon determinálja az emberi gondolkodást, a világnézet kialakítását. Ezt a tézist, mint köztudott, WITTGENSTEIN a következő módon fogalmazta meg: „a nyelvem határai egyben a világom határai is”. Tehát ebben az értelemben a valóság az ember számára csak a nyelvnek köszönhetően adott, és csak a nyelven, valamint a nyelvhasználókon keresztül észlelhető, tapasztalható. Így az objektív valóság a megismerés határain kívülre esik, mivel csak a nyelv által alkotott világ létezik, és az ember nem lépheti át a „nyelv határait”, mert mögöttük már semmi sem létezik. A HERDER, valamint KANT és HEGEL filozófiai nézeteit követő W. VON HUMBOLDT szerint a nyelv világnézet. Nem azért, mert határaik egybeesnek, hanem azért, mert a valóságnak a nyelv segítségével történő átalakítása következtében a szellem felfoghatja a világ egységét. (HUMBOLDT 1907: 179–80). Úgy vélte, hogy a nyelvészeti kutatások legfontosabb célja abban rejlik, hogy felfedezzék a nyelvi részvételt a képzetek kialakításában. Az a gondolat, hogy a nyelv a valóságot emberi világgá alakítja, HUMBOLDTnál összekapcsolódik azzal a módszertanilag termékeny tézissel, hogy a nyelvet dinamikájában, genetikailag és nemcsak kész, merev alkotásként kell vizsgálni (HUMBOLDT 1907: 119–25). HUMBOLDT szerint a gondolat és a szó közötti kölcsönös összefüggés világossá teszi, hogy a nyelv tulajdonképpen nemcsak a már megismert igazságok kifejezésének az eszköze, hanem annál sokkal több, nevezetesen olyan eszköz, amely elősegíti eddig meg nem ismert igazságok felfedezését is. Nézete szerint a nyelvek közötti különbözőség nem a hangok és a jelek különféleségében, hanem a világnézetek különbözőségében rejlik, amelyek minden nyelvtudományi kutatás végső célját meghatározzák, mivel minden természetes nyelv csak a rá jellemző világnézetet tükrözi. Ezért a HUMBOLDT-féle elméletet Weltanschauung-elméletnek szokás nevezni a tudományban. HUMBOLDTnál a nyelv az adott nemzet szellemének sajátos kifejezője, amely a nyelv belső formájában (*innere Sprachform*) nyilvánul meg. Így a nyelven keresztül manifesztálódik a nemzet szellemének egyik eleme, nevezetesen a világnézet.

A HUMBOLDT-féle gondolatokat az ún. neohumboldtianusok fejlesztették tovább, akik főként nyelvi szemantikával foglalkoztak az ún. tartalom grammatikájának keretében. WEISGERBER, aki ennek az irányzatnak a fő képviselője volt, azt vallotta, hogy az a tény, hogy a nyelv meghatározott szókinccsel és szintaxissal rendelkezik, azt jelenti, hogy a világ tagolódása tükröződik benne, amely semmiképpen sem a tárgyokban, hanem magában a nyelvben létezik. Szerinte nyelvi közösségeket az anyanyelvben rögzült világról szóló közös kép alkotja, amelyet kizárólag a nyelvi struktúrák, pontosabban, a nyelvi tartalom struktúrái tartalmaznak, amelyek mint a gondolkodás tárgyai rendezik és rendszerezik a külső világot, és továbbítják róla az általánosított tudást. Tehát a nyelv tükrözi a beszélők tapasztalata-

it, a világ értelmezését és minősítését. A szóban forgó tapasztalatoknak és minősítéseknek a nyelv segítségével történő rögzítése a világ nyelvi képében és ezeknek a nemzet általi továbbadása a következő nemzedékeknek a világnézet alakítását vonja maga után. WEISGERBER feltételezte a fogalmak világának létezését, amely világ a tárgyak világával a közvetítő szerepét játszó nyelv segítségével áll kapcsolatban (MAŃCZYK 1982: 279–81). WEISGERBER tanítványa és gondolatainak a folytatója, GIPPER szerint a világ nyelvi képe nemcsak a szemantikai tartalomban, hanem a grammatikai és a szintaktikai kategóriákban is megnyilvánul. Azt, hogy a világ nyelvi képe objektívan létezik és ellenőrizhető, GIPPER több példával is igyekezett illusztrálni, például a színek szemantikai mezőivel, a rokonsági relációkat bemutató hálóval, a növény- és az állatvilág osztályozásával, minősítésével (amely különböző különböző nyelvekben) stb. (GIPPER 1978; ANUSIEWICZ 2004: 261–91).

A világ nyelvi képeről szóló tézis az amerikai nyelvészetben is az etnolingvisztika keretében, F. BOAS, E. SAPIR és B. L. WHORF munkáiban fogalmazódott meg. Mint ismeretes, az etnolingvisztika tárgya a nyelv és a kultúra közötti összefüggéseknek, valamint a valóság ember általi észlelési módjainak kutatása. A SAPIR–WHORF hipotézis szerint a nyelvtípus annak a kultúrának a típusától függ, amelyben a nyelv keletkezett, de a kultúra típusa összefügg a nyelvtípussal is, amelyben kifejlődött és funkcionál. Ebből a hipotézisből a *n y e l v i r e l a t i v i z m u s* ma már általánosan elfogadott elve következik. WHORF szerint a nyelv nemcsak kommunikációs eszköz, hanem meghatározott világképet is tartalmaz, mivel az ember gondolatvilága szoros kapcsolatban áll a nyelv struktúrájával. Úgy vélte, hogy a nyelv mint a megismerési folyamatok eredménye, magában foglalja a világképet, és ez a nyelvi világkép egyrészt döntő módon befolyásolja, alakítja és meghatározza a világ ember által történő megismerését, kategorizálását és konceptualizálását, másrészt pedig azt a módot is, ahogyan ezt a világot megtapasztaljuk és értjük. Ezek a gondolatok ma is élnek, és egyre meghatározóbb tényezővé válnak a mai amerikai nyelvészetben, amelyre, mint tudjuk, manapság a kognitívizmus eszméje erősen rányomja bélyegét. Példaként említhetjük G. LAKOFF, M. JOHNSON, H. PUTNAM, R. W. LANGACKER, M. TURNER munkáit.

Ha az „én nyelvemen” nem annak a közösségnek nyelvét fogjuk érteni, amelyhez tartozunk, hanem ténylegesen csak a saját nyelvünket, akkor azt kell mondanunk, hogy világunk képének határait nem a nyelv, hanem mi magunk jelöljük ki, bár megváltoztatni azokat csak a nyelv segítségével és a nyelvnek köszönhetően lehetséges. Tehát azt mondhatjuk, hogy a nyelv a szóban forgó határok kijelölését egyrészt megkönnyíti, másrészt pedig megnehezíti. Ily módon gondolkodván legalább két tényt kell figyelembe vennünk. Az egyik az, hogy itt az általunk érthető, értelmezett világról van szó, a másik pedig az, hogy ezek a határok nem véglegesek, mivel a meghatározó cselekvéseinktől függenek. Tehát a világ, amelyben élünk, a nyelvünk határain túl is létezik, csupán olyan világként, amely a nyelvben még nem rögzült, azaz még nem objektívizálódott. Ezt a világot mi még nem tapasztaltuk, nem „láttuk”, így nem tudunk róla beszélni, és ebben az értelemben számunkra nem is „létezik”. De ez a világ potenciálisan létezik, potenciálisan jelen van, és mindaz annak köszönhető, hogy az ember olyan képességgel és lehetőséggel is rendelkezik, amely mindig lehetővé teszi ennek a potenciálisan létező világnak

– amikor érthetővé, értelmezhetővé válik – a nyelvi ábrázolását. Az, ami ma még „nem létezik” számunkra, olyan értelemben, hogy nem tapasztaljuk, nem értjük, nem tudjuk kifejezni a nyelvben, holnap más kontextusban új tényként jelenhet meg. Az viszont, ami eddig létezett a világ nyelvi képében, új kontextusban elveszítheti az érvényét, és a helyét más objektum foglalja el.

A nyelvnek a világ nyelvi képe megalkotásában játszott szerepéről a szakirodalomban két fő álláspont fogalmazódott meg: a determinista és nem determinista álláspont. A vita tárgya, amelyet bizonyos értelemben a nyelv és a gondolat között fennálló reláció képez, általában a következő kérdésben fogalmazódik meg: vajon a nyelv szükséges feltétele-e a gondolatnak, amely nélkül nem is létezhet, vagy ellenkezőleg: a gondolat a nyelven kívül formálódik meg, és a nyelv csak kifejezhetővé teszi? Másképpen fogalmazva: vajon azt, ami nincs kifejezve, egyáltalán lehet-e gondolatnak tekinteni, vagy éppen fordítva: az a leglényegesebb gondolat, amelyet a nyelv nem képes tökéletesen és teljesen kifejezni (BUCZYŃSKA–GAREWICZ 1980: 31–3 és a következők)?

A determinista álláspont abszolutizálja a nyelv értelemalkotó szerepét, elismerve ezzel a nyelvi dominanciát a gondolat felett. E nézet szerint a nyelv az egyetlen módja a gondolat létezésének, és csak a nyelvben kifejezett gondolat tekinthető valódi gondolatnak. Az, ami nem létezhet a nyelvben, nem gondolat. Így a nyelv és a gondolkodás határai egybeesnek, és ezeket a határokat a nyelv jelöli ki. Minden, ami kifejezhetetlen, értelmetlen (BUCZYŃSKA–GAREWICZ 1980: 32). Az effajta felfogás több feltételezésen is alapul. Azt tételezik fel, hogy a nyelvi struktúrák velünk születtek, és ily módon determinálják a gondolatot, a nyelv értelemalkotó tulajdonságait pedig általában csak a szintaktikai aspektusra korlátozzák, amelyet univerzálisnak tekintenek. Magát a nyelvet rendszerként értelmezik, amelynek a többi szemiotikai rendszer között privilegizált helyet biztosítanak.

A nem determinista álláspont a nyelv és a gondolat között érvényesülő relációt másképpen értelmezi. E szerint a valódi gondolat a nyelvtől függetlenül létezik. A gondolat dominálja a nyelvet olyan értelemben, hogy ebben a nyelvileg kifejezetlen alakban a leglényegesebb tartalom rejlik. A gondolkodás lényegét a nyelv korlátozott lehetőségei miatt soha sem lehet teljesen kifejezni, a szavakban kifejezett gondolatból viszont még mindig marad olyan, amit nem lehet kifejezni. A „nem kifejezettség” nem a gondolkodás hibája, hanem a nyelv hiányosságainak az eredménye. A leglényegesebb nem az, ami a szavakban rejlik, hanem az, amit a szavak mögött van elrejtve. A lényeges gondolat természeténél fogva kifejezhetetlen (BUCZYŃSKA–GAREWICZ 1980: 32 és a következők).

A feljebb felvázolt két abszolutizáló álláspont között helyezkedik el a harmadik, amely, hangsúlyozván a gondolat és a nyelv egységét, nem determinista módon értelmezi a nyelv értelemalkotó szerepét. Amikor beszélünk, a még nem kifejezett gondolatot kifejezetté tesszük. A beszéd, a nyelvhasználat olyan cselekvés, amely arra irányul, hogy megtaláljuk a gondolat kifejezésének megfelelő nyelvi formát. A beszélő a memóriájában kész állapotban tárolt kommunikációs fragmentumok óriási mennyiségével rendelkezik, amelyek összetételében rokon szóalakok is szerepelnek (BAŃCZEROWSKI 2008: 25–56). A köztük meglévő számos kölcsönös összefüggés, egymásra való ráakodás, átszövés, kontamináció, az analógiák sűrű

hálóját képezi. Az új gondolat csak az emberi memóriában tárolt kommunikációs fragmentumok alapján alakulhat ki. Minden gondolat, amelyet a beszélő ki kíván fejezni, már születésekor aktiválja a megfelelő kognitív mezőket, tartományokat, és ezeken belül aktualizálja azokat a profilokat, amelyek konkrétan körvonalazzák a gondolat képét. Ennek a folyamatnak a végeredménye tulajdonképpen egy kompromisszum a között, hogy a beszélő mit szándékozott közölni, és mit sikerült neki megalkotni mint végső produktumot (LEMKE 1991: 35). A gondolat megszületése az emberi memóriában széles körben mozgásba hozza az asszociációs mezők egész hálóját, amelyekből a beszélő igyekszik kiválasztani azokat az elemeket, amelyek egymáshoz legjobban illeszthetők, legjobban tudnak egységbe tömörülni, integrálódni és a kimeneten létrehozni a végleges nyelvi formájában megtestesült, megfelelő képet. Érdeemes hozzátenni, hogy a nyelvi anyagon kívül nem létezhet semmilyen gondolat sem, mivel az a nyelvben van kódolva, rögzülve. Ez fordítva is igaz. A foszlányos és eleve defektív eseteket kivéve, a nyelvi anyag sem létezhet a gondolat nélkül. Viszont az is igaz – ahogy azt az értelem nélküli olvasás és hallgatás is mutatja –, hogy a nyelvi anyag összekomponálása magától is végbe mehet, a megértésére irányuló beállítódás nélkül, de az ilyen anyag nem rögzülhet az emberi tudatban.

A beszélő nyelvi tevékenysége minden pillanatában igyekszik egy értelmes egészbe integrálni az előhívott benyomások, visszaemlékezések és asszociációk áramlatait ahhoz, hogy az, amit ő közlésnek szán, olyan képként jelenjen meg előtte, amely belsőleg elégséges mértékben egységes, és megfelel a közlés céljának, valamint a kommunikációs tér sajátosságainak is (BAŃCZEROWSKI 2009: 43–8). Ennek megfelelően történik meg a nyelvi anyag kiválasztása és szerkesztése is. A szóban forgó közeg központját képező gondolat azonban állandóan változtatja a kontúrját, és ennek megfelelően változnak azok a feltételek is, amelyekben az értelmi fókuszálás és integrálás folyamata végbemeget. A beszélő minden következő beszédaktus alkalmával némileg más nyelvi világban találja magát. Az újabb benyomások és asszociációk rárakódnak a régebbiekre, összeolvadnak az újabb modifikációkban, és ezzel megváltoztatják annak a gondolati közegnek az alakját, amelyben a nyelvi tevékenység folyik. Az értelmi-gondolati folyamat soha nem a semmiből keletkezik, és soha sem a semmiből bontakozik ki. Ezt a folyamatot mindig az a beszélő tudatában aktualizálódó nyelvi anyag idézi elő, amelyből a beszélő igyekszik létrehozni a megnyilatkozást, vagy amelyet igyekszik felismerni és felfogni. Amikor a nyelvi anyag valamilyen eleme kiváltja az új gondolatot, akkor ez a gondolat a különböző irányú pályákon futva aktiválja a különböző asszociációs mezőket, és visszatérve a kiinduló nyelvi szövehez, rávetíti a hozzátapadt asszociációkat. Ennek eredményeként a kiinduló értelmi képnek az átértelmezése megy végbe, amely azután új impulzusként ösztönözheti a gondolatot új asszociációs lépések megtételére, amelyek az eredménye egy újabb átértelmezés lehet; stb. Amikor egy szépirodalmi művet olvasunk, a gondolatunk mozgása függetlenül attól, hogy milyen végtelen asszociációs mezőkön vándorol, igen nagy számú asszociációt, reminiscenciát képes előidézni, amelyek az adott mű és szerzője jellemzésével kapcsolatosak. Minden, amit útja közben „fedezett fel”, csak egy szempontból érdekel bennünket, nevezetesen abból, hogyan viszonyul az adott szöveg-

hez. Mindazt, amit a gondolatunk „talált”, csak akkor éljük át, amikor ez beolvad abba a nyelvi műbe, amelyet észlelünk, és amely ezt a folyamatot előhívta.

Amikor azt állítjuk, hogy „a nyelv szervezi a gondolatunkat”, hogy „létrehozza emberi valóságunkat”, hogy „tőle függ a világ megértésének a módja”, tudnunk kell, hogy az ilyen megállapításokat: „a nyelv létrehoz”, „a nyelv szervezi”, „a nyelvtől függ”, csak akkor tudjuk helyesen értelmezni, ha az olyan kérdések kontextusában helyezzük el őket, mint például: a nyelv genezise és funkciói, a nyelv szerepe az emberi valóság megalkotásában és az ember általi használatában, a nyelv kreatív tulajdonságai, a nyelv viszonya a létező szemiotikai rendszerekhez. Az ilyen kérdések interpretációs perspektívát adhatnak ahhoz, hogy a nyelv által alkotott emberi valóságról szóló tézis konkrét tartalmat nyerjen.

A nyelvi létezés feltételei mellett azok a nyelvi elemek, amelyek a metanyelvi reflexióban úgy szerepelnek, mint a nyelvi struktúra elsődleges elemei, elveszítik diszkrét voltukat, stabilitásukat, és „szétolvadnak” az emberi emlékezetben tárolt nyelvi anyag mozgó mezőiben, amelyek a nyelvi tevékenység alapjait képezik. A nyelvhordozó a szóalakot nem önálló morfémákból, illetve a fonémákból álló vagy a disztinktív jegyek mátrixaiból összetevődő képződményt képzel el. Minden szóalak ismerete a nyelvhasználati szférában gyökerezik, az emlékezetben tárolt nagy mennyiségű kommunikációs fragmentumok összetételében. Ennek a közvetlen ismeretnek a tükrében az olyan vélekedésnek, miszerint a beszélő által ismert önálló szóalakok különféle morfológiai paradigmákat alkotnak, ugyanolyakat, mint a meghatározott, általánosított szabályok alapján összeállított paradigmák, a beszélő szempontjából legfeljebb csak perifériális jelentősége lehet. A beszélő szubjektum tapasztalatában minden szóalak lehorgonyzott, és „beleolvad” a rá jellemző potenciális használati lehetőségek közegébe. A szóalakot nem úgy ismeri, mint valamilyen absztrakt grammatikai formát, amely szabályos strukturális helyet foglal el más formák között, hanem a potenciális kifejezések egész mezőinek részeként. Ennek a mezőnek a terjedelme és kontúrja nyitott és mozgékony, ami azt jelenti, hogy minél nagyobb azoknak a kifejezéseknek a száma, amelyek a beszélő emlékezetében lerakódnak, annál szélesebb körben képződnek azok a potenciális kifejezések is, amelyek a már ismert analógiák alapján jönnek létre. A beszélő maga sem tudja pontosan meghatározni, hogy az emlékezetéből felszínre kerülő kifejezések közül melyek azok, amelyeket előző tapasztalata alapján „valóban” ismer, és melyek a „potenciálisak”, amelyek e tapasztalat analógiájára jöttek létre.

Ha például *a cikkemnek vége* kifejezés morfológiaileg és szintaktikailag „helyesnek” mondható, akkor ez nem azért van így, mert előhívásakor én a megfelelő morfológiai és szintaktikai szabályokra orientálódtam, hanem azért, mert ezt a kifejezést én már ismertem mint olyat; ezenkívül ismerek számtalan más olyan kifejezést is, amelyekben „ugyanazok” a szóalakok vagy ugyanaz a „paradigma” más tagjai szerepelnek, mindegyik közvetlenül és a saját használati szférájában. Csak ennek az elsődleges tudásnak az alapján lehet elképzelni azt, hogy az egyes kifejezések között létezik bizonyos formális hasonlóság, amelyet az általánosított osztályozás vagy szabály formájában lehet megfogalmazni.

Ahogy már többször és több helyen is hangsúlyoztuk, a hosszú ideig tartó nyelvhasználat körülményei között a beszélőnek sokkal gazdaságosabb és praktiku-

sabb az emlékezetében közvetlenül tárolni a nyelvi anyag kész fragmentumait, mint általános formális szabályok alapján a morfológiai paradigma tagjaiként vagy a szóképzési minták realizációjaként megalkotni. A nyelvi anyag reprodukív használata valószínűleg nem alkalmas a logikai formalizációra. A beszélő tudatában a paradigma tagjai nem stacionáriusak, és nem olyan elv szerint rendezett képet alkotnak, mint a leíró grammatikákban. A paradigmát képező különböző szóalakok a használatukkor bekerülnek a különböző nyelvi közegekbe és „szétfolynak” a különböző mnemonikus és asszociációs pályákon, melynek következtében disszociálódnak egymáshoz való viszonylatukban. Az, ami az absztrakt nyelvi rendszer szempontjából „egy alaknak” számít, a nyelvi létezés körülményei között „szétfolyik” a konkrét kifejezések tömegében, közülük mindegyik a saját konkrét használati közegében gyakorolódik. Vegyük példaként a következő kifejezéseket, amelyek alakilag szorosan összefüggenek egymással: *Mi van velem?*, *Mi van veled?*, *Mi van vele?*, *Mi van velünk?*, *Mi van veletek?*, *Mi van velük?*. Az első pillantásra ezek a kifejezések egyszerű és világos kapcsolatban vannak egymással, aminek az alapját a személy és a személyes névmás számának a paradigmája képezi. Ezek a kifejezések könnyen olyan benyomást kelthetnek, hogy a beszélőnek, aki ismeri ezt a paradigmát, ahhoz, hogy megkaphassa a szóban forgó kifejezések egész sorát, nincs semmi más tennivalója, csak az absztrakt szintaktikai struktúra megfelelő szimbólumait a megfelelő formákkal behelyettesíteni. Ha viszont részletesebben elemezzük mindegyik kifejezésnek a valódi használatát, akkor láthatjuk, hogy közöttük számos aszimmetrikus reláció lép fel. Az egyik kifejezéstől a másikhoz történő átmenet nem egyszerűen a paradigmatiszós variánsok szubsztitúcióját jelenti az invariáns szintaktikai struktúra keretében, mivel minden ilyen behelyettesítés a maga nemében egyedülálló értelmi mezőt hív elő. A *Mi van velem?* replika retorikai jellegű kérdésnek tekinthető, amelyben a beszélő külső reakciót nem igénylő, önmagáról szóló reflexiót fejez ki. Ennek a replikának „irodalmi” színeze van, de az irodalmi szövegen kívül is, némileg affektív beszéd képét festi. Ez a replika különbözik a többitől értelmi vonatkozásban is, aminek nélkülözhetetlen komponense a csodálkozás, a meglepődés, az ámulat. A beszélő nemcsak minősíti aktuális állapotát mint szokatlant, hanem emfatikusan meg is erősíti azt, hogy ilyen állapotnak „nem kellene lennie”. E replika emfatikus jellegét fokozni is lehet, például: *[Ah!] Mi van velem?* vagy *[Istenem!] Mi van velem?* stb. Ennek az értelemnek az árnyalata az adott kifejezés dallamában is tükröződik, amely inkább felkiáltó, mint kérdő.

A *Mi van veled?* kifejezés egészen más jellegű. Olyan kommunikációs térben funkcionál, ahol élő, közvetlen kontaktus valósul meg a vevővel, és elsősorban az adó közvetlen reakcióját fejezi ki a vevő fizikai vagy emocionális állapotára nézve. Az ilyen kérdés azt mutatja, hogy az adó és a vevő közötti korábbi kontaktusban olyan valami történt, ami nyugtalanságot keltett, és emiatt magyarázat szükségeltetik. A szóban forgó replika célja megszüntetni ezt az inadekvát szituációt, és helyreállítani az emocionális kontaktust.

A *Mi van vele?* kérdés a beszédpartnernek az előző replikára történő reakcióját fejezi ki, és így fenntartja vele a dialógust, nem törekedvén a társalgási téma és az emocionális szféra megváltoztatására úgy, mint a *Mi van veled?* kifejezés esetében. Például: *Van valami híred X-ről? – Sajnos nincs, mi van vele?* vagy *Nézd meg, hogy*

Az emlékezetünkben tárolt nagy mennyiségű kommunikációs fragmentumot a végtelen asszociációs mezők és a köztük érvényesülő analógiák sokasága hatja át. Az analógiák létezésének a tudata a mnemonikus tárolóban lehetővé teszi az újabb figurák, valamint az ismert kommunikációs fragmentumokban már létező szóalakok új használati feltételeinek és az új szóalakokkal megalkotott új kifejezéseknek a létrehozását is. Az ismert jelenségekből kiindulva, analógiák és prototípusok alapján, minták szerint cselekedve, állandóan bővítjük nyelvi tárunkat. Így az új képződmények hasonlóságot mutatnak azokkal a prototípusokkal, amelyek alapján létrejöttek, és rögzültek az emberi memóriában. Ezért a nyelvi anyagban nagyon sok hasonlóságot, analógiát és szimmetriát találunk. Ezek a tulajdonságok megkönnyítik és ösztönzik az asszociációs folyamatokat, amelyeknek eredménye nyelvi emlékezetünk repertoárjának állandó megújulása és változása. Az asszociációs folyamat azonban mindig több irányú, szétfolyó és szórványos jelenség; nem egy síkon megy végbe, teljesen nem ellenőrizhető, sőt kiszámíthatatlan. Az asszociációs folyamat közbeni új körülmény megjelenése megváltoztathatja az asszociációs gondolat pályáját, és így a gondolat más prototípusok és más analógiai eljárások hatása alá kerül, amelyek új használatát is meghatározzák. Ezért úgy véljük, a nyelvi anyagban szereplő hasonlóságok, analógiák, szimmetriák és szabályszerűségek annyira nyilvánvalók számunkra, amennyire felfoghatóak is. Majdnem azonnal észreveszünk azokat, amikor érintkezésbe lépünk a nyelvvel. A nyelvi anyag szabályszerű felépítése szemmel láthatónak tűnik, de amikor ezt a nyilvánvalóságot szeretnénk valóban szabályos (formalizált) leírásban megtestesíteni, igen komoly nehézségekbe ütközünk. Ahhoz, hogy leküzdjük ezeket a nehézségeket, egyre jobban bonyolítjuk, részletezzük, formalizáljuk a leírást, de közben kénytelenek vagyunk észrevenni, hogy a nyelvi anyag igen komoly része kívül marad az ilyen leíráson és formalizálhatatlan. Ennek a fő oka, úgy véljük, nem abban rejlik, hogy a nyelvhasználók intuíciója sokkal nagyobb általánosító erővel rendelkezik, mint bármely eddig megalkotott lingvisztikai modell, hanem elsősorban abban, hogy a nyelvi intuíció teljesen más alapokon nyugszik, és teljesen más kategóriákban bontakozik ki. A beszélők számára nemcsak az a fontos, hogy a nyelvi anyagban analógiák léteznek, hanem az is, hogy ezeket az analógiákat a többirányúság és nyíltság jellemzi, ami azt jelenti, hogy lehetetlen közös nevezőre hozni őket. Ezért a nyelvi anyagban a minden lehetséges „részleges” szabályszerűség felfedezése mellett a teljes formalizálás elérése lehetetlennek és elérhetetlennek tűnik.

A nyelvi anyag konkrét ismerete nem jelentheti akadályát annak, hogy az újonnan létrejött objektumok használatában ne tudjunk orientálódni. Minden egyes konkrét esetben a beszélő birtokában lévő nyelvi anyaggal kapcsolatban keletkező asszociációk és analógiák képezik a biztosítékát annak, hogy az előre nem prognosztizálható használat az új szituációkban még sokkal sikeresebb lesz, mint ez elvárható lenne az általánosított kodifikált tudástól. Az ilyen rendszert állandóan módosítani és bonyolítani szükséges ahhoz, hogy képes legyen adaptálódni az egyre újabb és soha nem ismételtető feladatokhoz, amelyekkel a beszélőnek az adott kommunikációs térben meg kell birkóznia. Az asszociációs folyamatot jellemző határozatlanság, valamint az asszociációs mezők terjedelme végtelen szélesítésének lehetősége tökéletes összhangban van azzal a számtalan nyitott feladattal, amellyel

a beszélő a nyelv használatakor megbirkózni kénytelen. Az új nyelvi fragmentumok folyamatosan és fokozatosan beépülnek a beszélő nyelvi emlékezetébe. A nyelvi fragmentumok felismerése és analogikus profilírozása állandó korrelációban áll egymással. A fragmentumok konfigurációi a beszélő képzeletében minden konkrét analogikus felismerés esetében állandóan változnak. Maga a beszélő sokszor képtelen érzékeltetni azt, hogy az emlékezetében tárolt kifejezés úgy létezik, mint egy régebbi objektum vagy mint a másodlagos analogikus projekció új szüleménye. Ez valószínűleg azért van így, mert amikor a beszélő igyekszik pontosan meghatározni a nyelvi anyagnak azt a konkrét elemét, amelyre a figyelme összpontosul, ebben az „átélési” folyamatban változik a státusza a nyelvi tapasztalat készletében. A beszélő szubjektum képtelen teljes kontroll alatt tartani a nyelvet. A nyelv használata csak azt jelenti, hogy ő létezhet a nyelvben mint egy közegben, és különféle cselekvéseket hajthat benne végre annak érdekében, hogy sikeres eredményeket érjen el. Így a nyelvi leírás teljes objektivitásának elérése gyakorlatilag megvalósíthatatlan, tehát ilyen ideális célnak a kitűzése sem tűnik magalapozottnak. Bármilyen nyelvi komponensnek az ismerete elválaszthatatlan a nyelvhasználó mindennapi, intellektuális és emocionális tapasztalatától, amelynek során ezt a tudást megszerezte. Ez a tudás állandósul a különböző szóbeli, képi, tematikus, intonációs, gesztikulációs és más konfigurációkban is, amelyeket nem lehet elkülöníteni a nyelvhasználó személyétől. Így a nyelvi tudás ugyanolyan mértékben egyéni, mint az élettapasztalat. Az adott személy élettapasztalata ugyanúgy, mint a nyelvi tapasztalata, többféle és meghatározhatatlan módon kereszteződik más emberek tapasztalatával, de olyannal, amely bizonyos hasonlóságok következtében biztosítja a többé vagy kevésbé sikeres kommunikációs együttműködést. A nyelvhordozóban tudatosul az, hogy az emlékezetében tárolt egyes elemeknek tisztán egyéni jellege van, más mnemonikus elemek viszont többé-kevésbé meghatározott emberi körre vonatkoznak.

A mindennapi nyelvhasználat lényege nem a rendkívül bonyolult absztrakt rendszerek elsajátításában rejlik, amelyek alapján a beszéd minden szakaszában generatív stratégia értelmében képezhetjük a nyelvi kifejezéseket, hanem abban a különleges képességben, ahogyan az ember intuitív módon bánik a nyelvi anyaggal. A nyelv intuitív használata minden emberi lénynek a konstitutív tulajdonsága, és nem valamilyen szuperprogramja, amely felülmúlja mindazt, amit a nyelv algoritmikus modellálásában eddig sikerült elérni. Az emberi nyelv alapvetően más rendű jelenség, amelyre nem jellemző a felépítési gazdaságosság, a stabilitás, a precizitás vagy a következetesség. A nyelv olyan kapacitással és plaszticitással rendelkezik, amely bármilyen tapasztalati eredményt, valamint bármilyen döntésre váró feladatot is, ezen belül a nyelvi anyaggal való bármilyen játékot vagy intellektuális manipulációt is képes befogadni és rögzíteni. Nem gondoljuk, hogy előfordulhat olyan jelenség, amely ugyan hozzáférhető a tapasztalat számára, de a gondolati munka hatásán kívül maradna.

Úgy véljük, hogy a nyelvnek egységes rendszerként történő értelmezése, és így az egyre bonyolultabb logikai-matematikai apparátus alkalmazása azzal a céllal, hogy lehetőleg adekvát módon modelláljuk a nyelv funkcionálását, ez a nyelv valódi természetének a megértésétől és az emberi életben játszott több funkciójú szerepétől csak távolít bennünket. Az, ami az embernek egyszerű és közvetlen tudás

formájában van adva, a strukturalista felfogásban rendkívül bonyolult, több lépcsős algoritmikus konfigurációkban jelenik meg, amelyek segítségével, e nézet szerint, megvalósul az absztrakt struktúrák megtestesítése a konkrét, egyéni beszédben. Hozzá kell tenni, hogy a szóban forgó algoritmus, legyen az bármilyen bonyolultsági fokú, nem lesz képes figyelembe venni a valódi beszédre jellemző számtalan olyan releváns tényezőt, amely nélkül maga a beszéd egyszerűen nem is létezhet. A nyelvhasználat mesterséges és stilizált modellszerű ábrázolása néha olyan illúziót kelthet, hogy az invariáns strukturális kategóriák és a rájuk vonatkozó absztrakt operációs szabályok megközelítőleg tükrözik a valódi beszéd folyamatot. Ez viszont a továbbiakban is csak illúzió marad. A strukturális modell bármilyen további bonyolítása és tökéletesítése, amelynek az a célja, hogy képes legyen felölelni a nyelvi létezés minden sokféleségét, nem látszik sokat ígérő megoldásnak azért sem, mert az ilyen vállalkozásnak nyilvánvalóan soha sincs vége. Függetlenül attól, hogy mennyi paraméterre terjedne is ki a nyelvi modell hatása, a nyelv minden újabb alkalommal történő használata újabb és újabb problémákat fog felvetni, elsősorban olyan esetben, amikor a nyelvi tényezők olyan újabb konfigurációi jönnek létre, amelyekkel korábban soha sem találkoztunk. Nyelvi tapasztalatunk számtalan új kommunikációs fragmentumot generál, amelyek mindig beleolvadnak az új kommunikációs térbe is, és ennek a folyamatnak sincs vége. Ha a nyelvi modellálásban azt szeretnénk elérni, amit a beszélők a nyelvhasználat minden tapasztalatában elérnek, akkor figyelembe kellene vennünk a bármikor, bárki által és bármilyen körülmények között létrehozott összes kifejezést. Ez viszont megvalósíthatatlan feladat. A lényeg persze nemcsak abban rejlik, hogy ez megvalósíthatatlan, hanem abban is, hogy egyáltalán nehéz is elképzelni azt a hihetetlen bonyolultságú és rendkívül nagy intellektuális erőfeszítést igénylő konstruktumot, amelynek modellálnia kellene a beszélő szempontjából olyan egyszerűen és könnyen kezelhető nyelvet és a nyelvhasználatot.

Nyilvánvaló, hogy a nyelvi leírásnak alapvetően más, nem strukturális kategóriákon kell alapulnia. Véleményünk szerint olyan kategóriákra van szükség, amelyek adekvátak lennének a kommunikációs szituációk és feladatok állandó változásaihoz, és amelyeknek ez a variabilitás, plaszticitás és nyitottság biztosítaná funkcionálásuk természetességét és egyszerűségét.

Kulcsszók: gondolkodás–nyelv–valóság viszonya, asszociációk, analógia, szimmetria, nyelvi intuíció, kommunikációs fragmentumok, nyelvi formalizáció.

A hivatkozott irodalom

- ANUSIEWICZ, JANUSZ 2004. Problematyka językowego obrazu świata w poglądach niektórych językoznawców i filozofów niemieckich XX wieku. In: JERZY BARTMIŃSKI szerk., *Językowy obraz świata*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- BAŃCZEROWSKI, JANUSZ 2000. A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései. Szerk. Nyomárkay István. ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet, Bp.
- BAŃCZEROWSKI JANUSZ 2008. A világ nyelvi képe. A világkép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban. Tinta Könyvkiadó, Bp.

- BAŃCZEROWSKI JANUSZ 2009. A kommunikációs tér fogalma és szerepe a nyelvhasználatban. *Magyar Nyelvőr* 133: 41–7.
- BOBRYK, JERZY 1983. Język i interakcje społeczne jako źródło samoświadomości. *Studia Psychologiczne*. PAN Komitet Nauk Psychologicznych. XXI/1–2. Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa.
- BUZYŃSKA-GAREWICZ, HANNA 1980. Semiotyka i filozofia znaku. In: MAX BENSE szerk., *Świat przez pryzmat znaku*. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- CHOMSKY, NOAM 1967. Recent Contributions to the Theory of Innate Ideas. *Synthese* 17. [Magyar fordítás: Újabb adalékok a velünk született eszmék elméletéhez. In: PAP MÁRIA szerk., *A nyelv keletkezése*. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1974. 85–96.]
- CHOMSKY, NOAM 1968. Language and Mind. New York, Harcourt. [Magyar fordítás: Nyelv és elme. In: NOAM CHOMSKY, *Mondattani szerkezetek*. Nyelv és elme. Osiris–Századvég, Bp. 1995. 135–263.]
- CHOMSKY, NOAM 1986. Knowledge of Language: Its Nature, Origin and Use. New York, Praeger.
- CHOMSKY, NOAM 2004. A biolingvisztika és az emberi minőség. (Előadás a Magyar Tudományos Akadémián, május 17-én).
- ГАСПАРОВ, Б. М. 1996. Язык, память, образ. Новое Литературное Обозрение. Научное приложение. Вып. IX. Москва.
- GIPPER, HELMUT 1978. Sprachliches Weltbild, wissenschaftliches Weltbild und ideologische Weltanschauung. In: *Sprache und Welterfahrung*. Hrsg. von J. ZIMMERMANN. München.
- HUMBOLDT, VON WILHELM 1907. Über die Kawisprachen auf der Insel Java. Einleitung: Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts. *Gesammelte Schriften*. Berlin, Bd. 6., 1. [Újabb kiadás: Darmstadt, 1949. 60 és a következők].
- KISS JENŐ 2008. A nyelvi változás – kutatói dilemmák. *Magyar Nyelv* 257–74.
- LEMKE, L. JAY 1991. Text Production and Dynamic Text Semantics. *Functional and Systemic Linguistics*. EJA VENTOLA ed., Mouton de Gruyter, Berlin & New York.
- ЛЕОНТЬЕВ, А. А. 1969. Язык, речь, речевая деятельность. Москва.
- MAŃCZYK, AUGUSTYN 1982. Wspólnota językowa i jej obraz świata. *Krytyczne uwagi do teorii językowej Leo Weisgerbera*. Zielona Góra.
- MONOD, JACQUES 1970. Le langage et l'évolution d'homme. In JACQUES MONOD, *Le hasard et la nécessité*. Paris. [Magyar fordítás: A nyelv és az ember kialakulása. In: PAP MÁRIA szerk., *A nyelv keletkezése*. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1974. 131–7.]
- NéprLex. = Magyar néprajzi lexikon. 1–5. Főszerk. ORTUTAY GYULA. Akadémiai Kiadó, Bp. 1977–1982.
- OGORODNYIKOV, K. F. 1950. Mi tartja a Földet? *Természettudományos Kiskönyvtár* 4. szám. Szikra, Bp.
- ПЕТРЕНКО, В. Ф. – НИСТРАТОВ, А. А. 1981. Коэффициенты образности, конкретности и ассоциативной значимости для 84 русских существительных. *Общение. Текст. Высказывание*. Москва.
- PUTNAM, HILARY 1967. The 'Innateness Hypothesis' and Explanatory Models in Linguistics. *Synthese* 17. [Magyar fordítás: A „velünk született eszmék” hipotézise és a nyelvészet magyarázó modelljei. In: PAP MÁRIA szerk., *A nyelv keletkezése*. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1974. 97–110.]
- RICHARDSON, T. E. JOHN 1980. *Mental Imagery and Human Memory*. St. Martins, New York.

- ROMANOW-BRONIAREK, MARIA szerk. 2003. *Antropologia słowa*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- SCHAFF, ADAM 1972. *Gramatyka generatywna a koncepcja idei wrodzonych*. Książka i Wiedza, Warszawa.
- STANULEWICZ, DANUTA 2000. Nieprzetłumaczalność światów: indiańskie i europejskie opisy rzeczywistości. In: *Przekładając nieprzekładalne...* Szerk. W. KUBIŃSKI, O. KUBIŃSKA, T. Z. WOLAŃSKI. Wydawnictwa Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, 219–29.
- WEISGERBER, LEO 1951/52. *Der deutsche Sprachbegriff. „Wirkendes Wort”*. 1. Sonderheft.
- WEISGERBER, LEO 1971. *Grundzüge der inhaltbezogenen Grammatik*. Düsseldorf.
- WHORF, BENJAMIN LEE 1956. *Language, Thought and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*. Ed. by J. B. CARROLL. Cambridge, Massachusetts, The M. I. T. Press.
- ZABROCKI, WŁADYSŁAW 1990. *Czy język jest wrodzony? Językoznawstwo Chomsky'ego a hipoteza natywizmu*. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- ŻYCIŃSKI, JÓZEF 1983. *Język i metoda*. Wydawnictwo Znak, Kraków.
- ВЫГОТСКИЙ, Л. С. 1956. *Избранные психологические исследования*. Москва.

BAŃCZEROWSKI JANUSZ

The role of language in the construal of human reality

One can often come across claims like “language influences human thinking”, “our view of the world depends on our native language”, “language arranges human reality”, etc. In view of these claims, the author asks the questions of what it actually means that language construes human reality; exactly how it influences the human perception of the world; what effect it has on humans and how it arranges their thinking. The author tries to answer those questions, not avoiding the much-discussed issue of deterministic vs. non-deterministic views of the relationship between language and thinking, either. The author thinks that the essence of everyday language use does not reside in the acquisition of complex abstract systems but rather in the special ability of humans to intuitively handle linguistic material. The intuitive use of language is a constitutive property of all human beings that surpasses everything that has been achieved so far in the algorithmic modelling of language.

Keywords: the relationship of thinking, language, and reality; associations, analogy, symmetry, linguistic intuition, communicative fragments, linguistic formalization.

JANUSZ BAŃCZEROWSKI